

BARTHA ÁKOS*

Ébredő erők

Gyurgyák János: *Magyar fajvédők*. Budapest, Osiris, 2012, 276 oldal.

A *Magyar fajvédők* című kötet alcímében eszméletörténeti tanulmányt ígér, s bár egy 270 oldalas munka esetében a „tanulmány” kifejezés inkább a szerénység jele, azért jóleső érzéssel nyugtázhatta az olvasó: ezt az opust végre egy kézzel is lehet olvasni (ami a nagytestvérek¹ esetében bajosan mondható el). Persze a témaválasztás már önmagában hat a terjedelemre, s ebben az értelemben aligha kérhető számon, hogy a magyar nemzeteszme, vagy a zsidó–magyar együttélés története enciklopédikus méreteket öltött. Kevesebb fizikai erőre lesz szükségünk a trilógia harmadik (záró?)² darabjához, mely jól kezelhető – s ez a megállapítás nem csupán praktikus szempontokból igaz. Pedig Gyurgyák János ezúttal szakított a korábbi kötetekben domináns kronologikus kifejtéssel, sőt a kínáló klasszikus mozgalmatörténeti felépítést (ideológia, párt, mozgalom, sajtó) is elvetette az első kéziratverzió általa „lesújtó”-nak (8.) minősített eredménye láttán. A szerzőiség boszorkánykonyhájába szimpatikus módon beengedett olvasó már a szokatlan – szellemi viaskodásról, dilemmákról értekező – szókészletre is felfigyelhet, mely különösen üdítően hat a témában bevett hitvalló kinyilatkoztatások tengerében. Persze a szerző esetében ez ugyanúgy nem jelent igazi

* A szerző történész, MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest. E-mail: Bartha.Akos@btk.mta.hu – A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Poszt-doktori Kutatói Programja támogatta. Befogadó intézmény: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete.

¹ Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2001. és uő: *Ezzé lett magyar hazátok: a magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Budapest, Osiris, 2007.

² E tekintetben maga a szerző is bizonytalannak tűnik, hiszen míg a borítón egyértelműen az eszméletörténeti sorozat utolsó darabjaként aposztrofálja a kiadványt, addig az előszó ehhez hozzáfűzi: „minden bizonnyal”. (7.)

meglepetést, ahogyan vállalt „szabadelvű konzervatív” (8.) alapállása és az elemzetteken is számon kért babitsi értelmiségi etika³ sem. Bizonyára ismét sok kritikus fanyalog majd a kifejtés eretnek módja, vagyis a források interpretációktól történő leválasztása miatt, mely megoldás azonban alighanem egy másik, jóval vaskosabb kötetet eredményezett volna (mondjuk „diszkurzív eszmetörténet” alcímmel). Mégsem kell nélkülöznünk a fajvédelem szakirodalmát, sőt a kötet végén terjedelmes bibliográfiai esszé örvendezteti meg az érdeklődőket, mely önzetlenül rámutat a témában még bőségesen fellelhető fehér foltokra is. A munkának azonban nem célja alámerülni a hatástörténet mocsarában, ahogyan teljes körű mozgalom- és intézménytörténetet sem kíván adni (mint a címből hiányzó névelő is demonstrálja). Akkor hát mi is a szerzői intenció? – tehetjük fel jogosan a kérdést.

Gyurgyák, tekintettel a magyar fajvédelem rendkívül szerteágazó voltára (az előszóban majd egy oldalon keresztül sorjáznak a jelenséggel összefüggésbe hozható egyesületek és folyóiratok), a „magyar ébredő és fajvédő típusokat” (11.) ábrázolta, egy elméleti és egy kitekintő-összegző fejezettel keretezve művét. A helyzet kissé abszurdnak tűnik: a „faj”, „etnikum”, „nemzet” kérdéskörét tárgyaló elméleti rész több tudományterület (antropológia, szociológia, biológia, genetika, néprajz, történelemtudomány stb.) kurrens nemzetközi eredményei alapján próbál fogást találni egy olyan tudománytalan fogalmon, mint amilyen a kötetben elemzettek által értett „faj” volt. Mégis alapvető fontosságú szöveggel állunk szemben, hiszen ilyen átfogóan ritkán lehet olvasni a fenti bonyolult, különböző nyelveken és tudományterületeken eltérően megragadható összefüggésekről (hogy a napi közbeszéd kuszaságairól ne is ejtsünk szót). Egyetlen kiragadott példával illusztrálva mindezt, aligha találhatjuk evidensnek, hogy az UNESCO állásfoglalása a fajelmélet atyjaként tisztelt Gobineau gróf kategóriáit használja. Jóllehet, konszenzusról a másik két fogalom esetében sem beszélhetünk, de legalább – hála a divatos

³ „Az írástudó [...] is tudja, hogy a Csillag elérhetetlen. De mégiscsak a Csillag az, ami e földi utakon irányt jelez. [...] Az »áruló« írástudó tehát nem avval lesz árulón, ha lába nem megy egyenesen a Csillag felé, melyre ujjá mutat. Az árulást akkor követi el, ha nem is mutat többé a csillagra.” Babits Mihály: *Az írástudók árulása*. 1928. Világhálón:

<http://mek.oszk.hu/05000/05048/html/gmbabitsarulas0002.html> (Letöltve: 2014-03-29)

nacionalizmuselméleteknek – ma már a különböző (esszencialista, perennalista, modernista stb.) nemzetelméletek eléréséhez nem kell könyvtárakat átlapozni.⁴ A nem mindig könnyű elméleti fejtegetéseket ráadásul nem csupán lazítják Mühlfeith János korabeli fametszetei, hanem kiválóan illusztrálják, hogy még a legbonyolultabb kérdések is vezethetnek végletekig leegyszerűsített válaszokhoz.⁵

A „faj” problémáját illetően szólni kell még egy történészboszszantó nyelvi szempontról, a diakrón és szinkron jelentésváltozásokról is. Hogy történetiségében mennyit változhat egy szó íze és tartalma, talán elég a „hülyeség” közkeletű példáján érzékeltetni (mely kifejezés a dualizmus korában még magától értetődően épült be a kialakuló honi gyógypedagógiába).⁶ Szavak és dolgok disszonáns kapcsolata azonban egy időben is jelentkezhet, miképp a zsidókat keresztelni igyekvő Bangha Béla néha faji sikra csúszó „elvi antiszemitizmusából” (78.) is láthatjuk. Arról a lényeges, ámde gyakorta elfeledett evidenciáról van tehát szó, miszerint az írástudó emberek sem mindig következetesek – hát, még ha a filozopteralkatnak bajosan nevezhető Héjas Iván mélyenszántó gondolatainak fogalmi alapjait akarjuk rekonstruálni. Szerencsére ettől (és a hasonlótól) konzekvensen megkímél minket a szerző, pedig ő is tudja: a „borzalmas tagság” nélkül aligha érthető meg egy mozgalom. Az utolsó fejezetből felsejlő arcélek pedig valóbban rettenetesnek tűnnek. Nem is a közölt, viszonylagosan⁷ primitív fajvédelmi útmutató vagy a MOVE és az ÉME viselt dolgai az igazán meghökkentőek, sokkal inkább az embereket politikai célokért mozgósítani igyekvő plakátok üzenete. A 187. oldalon közölt toborzóplakát például egy kocsiiban pezsgőző, szivarozó különítményest ábrázol, aki vígan szemléli, miként verik és viszik akasztani vidám emberei a gyermeküktől elszakított apákat, anyákat. Ez a kép alighanem többet elmond a tízes évek végéről, húszas évek elejéről, mint megannyi számsor vagy betű. A jelenség

⁴ Vö. pl. Gyáni Gábor: *Nép, nemzet, zsidó*. Pozsony, Kalligram, 73–113.

⁵ Itt érdemes megemlékezni a kötet kiváló – az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeire épített – képanyagáról is.

⁶ Vö. Frim Jakab: *A hülyeség és a hülyeintézetek különös tekintettel Magyarországon hülyéire: segélyszózat a magyar nemzethez a nyomorultak legelhagyatottabbjai érdekében*. Budapest, Posner, 1884. és uő.: *A hülyék és gyengeelméjük budapesti (Frim-féle) intézetének prospektusa*. Budapest, Müller, 1898.

⁷ Viszonylagos, hiszen az ajánlott „fajmagyar kultúrcsomag” – Ady, Móricz, Csók, Bartók vagy Szekfű (!) – időtálló. (192.)

megértéséhez segítséget nyújthat a szociálpszichológia, de alighanem ide kell fordulnunk a kategorizálás és reprezentáció problémakörénél is.⁸ Jogos kérdésként merül fel ugyanis, melyek a fajvédő csoportot meghatározó markáns jegyek, illetve kik, mikor és mennyiben tekinthetők a csoport tagjainak? Hiszen a kocsmákban hóbörgő névtelen híveket egy világ választja el – mondjuk – a *Nyugat*-ban publikáló Lendvai Istvántól. Ezeket a szempontokat Gyurgyák minden szereplőjénél végigzongorázza, és végső soron ez a felismerés – kiegészülve az első vonalbeli fajvédők eltérő szerepeivel – vezet a könyv sajátos, multibiografikus jellegéhez.

A kötet gerincét Szabó Dezső („a próféta”), Bangha Béla („a sajtóapostol”), Méhely Lajos („a tudós zoológus”), Gömbös Gyula („a politikus”), Bajcsy-Zsilinszky Endre („a mártír”), Lendvai István („a költő és publicista”), Milotay István („a sajtómunkás”), valamint Héjjas Iván és Prónay Pál (vagyis a személyük által reprezentált „végrehajtók és mozgalmárok”) szellemi portréja nyújtja. Mint a fentiekből is látszik, a szereposztás személyre szabott, a sorrend pedig némiképp esetleges: így eshet meg, hogy a kötet közepére, Gömböshöz került a fajvédők politikatörténete, míg a mozgalom alulnézetét az utolsó fejezetből ismerhetjük meg. Gyurgyák érzékelhetően otthonosan mozog a témában, jól váltogatja a leíró és történeti részeket, a kényes kérdéseknél óvatos (például a fajvédők fajfogalma, Szabó Dezső németellenessége kapcsán), ám határozottan és körültekintően szakaszolja a pályákat. A szerző könyvek és cikkek mellett képviselőházi naplókat is bevont elemzésébe, a megmozgott óriási forrásanyag mégsem nyomja agyon extenzív jegyzetapparátussal a szöveggépet, melynek befogadását fanyar humor segíti elő. No meg az eltérő nézőpontok, melyek néha zavarba ejtőek és nem is olyan eltérőek, mint a Szabóval és Banghával vitázó rabbik esetében láthatjuk (59., 83.). Sajnos a többletinformációkkal (és megannyi önmentegetéssel) kecsegtető utólagos perspektíva keveseknek adott meg, így a kötetben be kell érünk a kissé már leéptült Milotay emigrációbeli visszaemlékezéseivel. Gyurgyák visszafogott,⁹ problémaérzékeny stílusa nem jelenti az értékelések elmaradását: így

⁸Vö. Hunyady György, *A szociálpszichológia történeti olvasatai*. ELTE–Eötvös, 2006, főként: 411.

⁹A szerző csupán egy helyütt veszíti el türelmét, „blaszfémianak” (245.) minősítve a konzervatív jelző lejárátását.

lesz az elveiért mártírhálált vállaló Lendvaiból „publicista” és a hasonlóan tehetséges Milotayból „sajtómunkás”.

Milyen elvekről van szó? Röviden: „etnikai nacionalista és fajvédő” (214.) nézetekről. Ennek előtörténete a dualizmus kései korszakába vezet minket, amikor a Monarchia államcentrikus nemzetfogalmán rések keletkeztek és megkezdődött az esetenként már a faji nacionalizmus irányába nyitó etnikai nemzetfogalom térhódítása. E mentalitásbeli változások a középosztályban váltak dominánssá és az 1920-as évek fajvédőinél teljesebben ki. „A dualizmuskori magyar *politikai nemzet* koncepciója ugyanis a történeti Magyarország bukásával párhuzamosan lehetetlenült el. A soknemzetiségű országra kigondolt és alkalmazott nemzetkonceptió értelmét veszítette a trianoni Magyarországon.” (39.) Az elemeiben tehát már a dualizmus korában is megragadható fajvédő ideológia hívei 1919 után mozgalmá és politikai nemzedékké rendeződtek. E középosztálybeli, gyakorta földbirtokos háttérrel (innen a marxista szakirodalom félrevezető „úri fasizmus”-a), többnyire katonai múlttal és – ami nem elhanyagolható – fronttapasztalatokkal rendelkező csoport a világháborús vereség, a forradalmak egyéni tapasztalata és a történelmi Magyarország sokkszerűen megélt szétesése következtében nacionalista, revizionista, demokrácia- és kommunistaellenes, valamint antiszemita nézeteket vallott. A fajvédők „örsgérváltást”, széleskörű numerus clausus-t és szociális reformokat sürgettek, vagyis az általuk inkább körvonalazott, mintsem definiált „magyar faj” felemeléséért kardoskodtak. Politikai szerepük a korszakban nem volt jelentős, ám eszméik annál hatékonyabban szívódtak fel a két világháború közötti közbeszédben a kormánypárttól, az olyan elismert szakemberekig bezárólag, mint például Kovács Alajos statisztikus, Matolcsy Mátyás agrárközgazdász vagy éppen az irodalmár Farkas Gyula. A fajvédő beszédmód nagyban tematizálta a két világháború közötti közéletet és politikai retorikát, ami aztán természetesen a politikai cselekvésben is tetten érhetővé lett. Hogy még a népi mozgalom egyes tagjai sem tudták függetleníteni magukat a politikai diskurzus fajvédő keretrendszerétől, Veres Péter esete is példázza. A „népi demokrácia” későbbi hadügyminisztere 1939-es *Szocializmus, nacionalizmus* című kötetében zavarosan keverte a biológiai fajelméletet a marxizmussal és biológiai fajvédelmet hirdetett („a faji különbségeknek [...] reális biológiai és szociológiai alapjai vannak”). A „fajesztétikai” fejtegetésekbe bocsátkozó Veres gondolatmenete szerint

az „öszönökbe lerakódott rangsor (...) a németekben és a zsidókban úgy érvényesül, hogy nem alatta, hanem fölötté állnak a befogadó népnek.”¹⁰ Utóbbi kitételek azonban nem a fajvédők (eredeti) nyelve, hiszen – mint Gyurgyák kőtetéből megtudhatjuk – a különböző „fajok” hierarchizálása már a harmincas évek új szélsőjobboldali nemzedékét jellemezte inkább,¹¹ melyet nem köt egyenes szál a húszas évek fajvédőihez. Gyurgyák metaforájával: a magyar fajvédelem csupán „az egyik ága volt a magyar radikális és szélsőjobboldali mozgalmaknak.” (217.) [*Kiemelés az eredetiben – B.Á.*] Lendvai István és Bajcsy-Zsilinszky Endre azonban nem ezekért az elvekért haltak meg, hanem a magyar fajvédelem szintén integráns részét képező függetlenségi eszméért, mely egyrészt kirekesztette a zsidóságot („Magyarország legyen magyar ország”), másrészt viszont ellenállásra hívott fel a „magyar öncélúságot” veszélyeztető bármilyen idegen hatalommal szemben. Ez az idegen hatalom pedig a II. világháborúban egyre inkább a Harmadik Birodalomban öltött testet, majd vált valósággá 1944 tavaszán. A náci expanzió felismerése tehát az aktuálpolitika függvényében képes volt felülírni a fajvédők antiszemitizmusát, még oly zsidóellenes személyeknél is, mint például Zsabka Kálmán.¹² Képes volt – azonban közel sem mindenki esetében, mint ahogyan a még a nyilasok mellett is kitartó Milotay pályája példázza.

Gyurgyák vélhetően nem akarta terhelni olvasóit a korábbi munkáiban alaposan kivesézett előtörténettel (például a turanizmussal vagy a birodalmi gondolattal). Ennek következtében azonban időnként olyan érzése támadhat a csupán ezt a kiadványt forgató olvasónak, mintha a fajvédő ideológusokat és politikusokat 1919 – vagyis harmincas-negyvenes éveik – előtt alig érték volna szellemi impulzusok.¹³ Az általános részeknél a meglehetősen rövidre szabott

¹⁰ Veres Péter: *Szocializmus, nacionalizmus*. Budapest, MEFHOSZ, 1939, 172, 181–182. (A kötet 1943-ban is megjelent a Magyar Élet kiadásában.)

¹¹ Vö. Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Budapest, Osiris–MTA BTK TTI, 2013.

¹² 1944/45-ös szerepéhez lásd: Kovács Gellért: *Alkonyat Budapest felett. Az embermentés és ellenállás története 1944–45-ben*. Budapest, Libri, 2015.

¹³ Lásd a hangadó fajvédőkre leginkább ható (egyébként valóban „korszakos”) szerzők és művek listáját (73.): Szabó Dezső: *Elsodort falu* (1919), Bangha Béla: *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* (1920), Tormay Cécile: *Bujdosó-*

előzmények (39–42., 213.) egyes személyeknél (például Szabó Dezső, Milotay István) szépen kirajzolódnak, máshol ellenben még érdemes lehet kutatni. Például (Bajcsy-)Zsilinszky Endrénél, akinek vehemens zsidóellenessége a családi levelezésből már majd egy évtizeddel az összeomlás előtt kimutatható, és aki (a kötetben nem említett) Réz Mihály munkásságát¹⁴ már a Nagy Háború előtt ismerte.¹⁵ 1912-ben az ifjú huszártiszt Rákosi Jenő *Budapesti Hírlap*jának vezércikkben ostromozta a honi radikalizmust, csodálva az „az angol faj hódító” szellemét és hitet téve az értékörző konzervativizmus mellett, mely értelmezésében „faji és nem osztályvonás”, méghozzá „nagyjelentőségű egyéni és faji jellemvonás.”¹⁶ Zsilinszky 1914 januárjában még világosabban fogalmazott, kifejtve, hogy „a magyar: »Herrenrasse«”, ám „Magyarországon faji gyűlölködés nincs”, csupán békés harc van, méghozzá a „fajok harca”.¹⁷ Ezek persze olyan eseti mélyfúrások, melyek előfeltételét épp a szerző értelmezési kerete – és nem utolsósorban figyelemfelkeltése – teremtette meg. Megemlítésük talán mégsem haszontalan, miképp nem a „szórszálhasogatás” (12), hanem a recenzió műfajából fakadó kötelesség vezet néhány további apróság lejegyzéséhez.¹⁸

Összességében aligha lehet vitatni, hogy Gyurgyák János ismét kiérlelt alapmunkát tett le az asztalra, mely a két világháború közti korszakkal foglalkozó történeszek megkerülhetetlen hivatkozási pontja lesz (illetve már most az). Ez a feladat vár a teljes mozgalomtörténet és az említett diszkurzív esztetorténet majdani megírójára is. Ismét kiderült, hogy a szerző nem tartozik az elefántcsonttoronyba vonuló humanértelmiségiek népes táborába, hiszen a fajvédelmi hagyományt Csurka Istvánnal bezárólag, sőt a Jobbikot is érintve

könyv (1921), Szekfü Gyula: *Három nemzedék* (1920). (A fajvédők doyenje az 1862-es születésű Méhely volt.)

¹⁴ Például az alábbi könyvet: Réz Mihály: *Magyar fajpolitika*. Kilián, 1905.

¹⁵ Zsilinszky a fenti kötetet 1913-ban kapta meg a szerzőtől. L. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. 28. fond. 178. Ifj. Zsilinszky Endre – szüleihez, 1900–1918. 58. levél. Alsó-kubin. 1913. március 25.

¹⁶ Zsilinszky Endre: *Destruktivizmus és konzervativizmus*. In: *Budapesti Hírlap*, 1912. július 27., 1–3.

¹⁷ *Budapesti Hírlap*, 1914, január 25., 1–2. („Egy közigazgatási gyakornok” aláírással.)

¹⁸ „Arthur” (24.) helyett Arthur de Gobineau, „első zsidókérdés” (147.) helyett első zsidótörvény, „Kodolányi Gyula” (222.) helyett Kodolányi János, Zsilinszky pedig csupán egy szemesztért töltött Lipcsében (vö. „lipcsei diákévei”, 133.).

kontextualizálta. Mégsem csap át a könyv „boszorkányüldözésbe” (hogy a borítón is olvasható, Kálmán királytól kölcsönzött metaforánál maradjunk), ettől egyrészt a szerző értelmező habitusa, másrészt tudományos szemléletmódja védi meg. Előbbinek köszönhetően a kötet kifejezetten olvasmányosra sikeredett, míg a fentebb már taglalt tudományos erények közül most csak a több mint harmincoldalas irodalmi tájékoztatóra utalnék ismét, ami még a fajvédő sajtó alapadatait is tartalmazza. Vagyis a súlyára könnyű, mégis fajsúlyos kötet mívés darabja Gyurgyák János eszméletörténeti trilógiájának.